

وقت را هم چون پدر بگرفته سخت
هست صافی غرق نور ذوالجلال
ابن کس نی فارغ از اوقات و حال
(دفتر ۳، ابیات ۱۴۳۳)

منابع و مآخذ

- ۱- ابن عربی، محیی‌الدین، اصطلاح الصوفیه، حیدرآباد دکن، ۱۹۴۸ • ۲- _____، فتوحات المکیه، تحقیق و تقدیم عثمان یحیی، الهیئه المصریه العامه الکتاب، ۱۴۰۵ • ۳- ابن جوزی، تلبیس ابلیس، ترجمه‌ی علیرضا ذکاوتی قراغزلو، چ ۱، ۱۳۶۸، مرکز نشر دانشگاهی • ۴- افلاکی، شمس‌الدین احمد، مناقب العارفین، به کوشش تحسین یازیجی، چ ۳، ۱۳۷۵، انتشارات دنیای کتاب • ۵- انصاری، خواجه عبدالله، طبقات الصوفیه، مقابله و تصحیح دکتر محمد سرور مولایی، چ ۱، ۱۳۶۲، انتشارات توس • ۶- جرجانی، التعریفات، تحقیق فلوجل، بیروت ۱۳۷۸ • ۷- سجادی، سید جعفر، فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی، چ ۳، ۱۳۷۵، کتابخانه‌ی طهوری • ۸- سراج طوسی، ابونصر، اللمع، تحقیق عبدالحلیم محمود و طه سرور، قاهره، ۱۹۶۰ • ۹- سعدی، کلیات، مطابق نسخه‌ی محمد علی فروغی، چ ۷، ۱۳۷۲، نشر محمد • ۱۰- بوستان، تصحیح و توضیح: دکتر غلامحسین یوسفی، چ ۴، ۱۳۷۲، خوارزمی • ۱۱- سمنانی، علاءالدوله، چهل مجلس، تصحیح نجیب مایل هروی، چ ۱، ۱۳۶۶، ادیب • ۱۲- شمس تبریزی، مقالات، تصحیح محمدعلی موحد، چ ۱، ۱۳۶۹، خوارزمی • ۱۳- شیخ بهایی، کشکول، ترجمه‌ی عزیزالله کاسب، چ ۳، ۱۳۷۶، انتشارات گلی • ۱۴- غزالی، امام محمد، احیاءالعلوم، چاپ مصر • ۱۵- فروزانفر، بدیع‌الزمان، احادیث مثنوی، چ ۳، ۱۳۶۱، امیرکبیر • ۱۶- قشیری، ابوالقاسم، الرساله القشیری، بیروت، دار الکتاب العربی • ۱۷- مستملی بخاری، شرح التعرف لمذهب التصوف، تعلیقات محمد روشن، چ ۱، ۱۳۶۶، امیرکبیر • ۱۸- مولوی، مثنوی معنوی، به تصحیح و پیش‌گفتار عبدالکریم سروش • چ ۳، ۱۳۷۷، انتشارات علمی و فرهنگی • ۱۹- _____، کلیات شمس تبریزی، تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر، چ ۳، ۱۳۶۳، امیرکبیر • ۲۰- _____، مجالس سبعة، تصحیح و توضیحات دکتر توفیق سبحانی، چ ۱، ۱۳۶۵، کیهان • ۲۱- هجویری، علی‌بن عثمان، کشف‌المحجوب، تصحیح ژوکوفسکی، چ ۲، ۱۳۷۱، کتابخانه‌ی طهوری

محمد حیدری

در صفحه‌ی ۱۲ از کتاب ادبیات فارسی سال دوم دبیرستان، در درس حمله‌ی حیدری (تاریخ ادبیات) چنین آمده است: «یکی از حماسه‌های مصنوع و سنتی، حمله‌ی حیدری از باذل مشهدی (م. ۱۱۲۴) است. شاعر در این منظومه به شرح زندگی و جنگ‌های پیامبر (ص) و علی (ع)، تا شهادت آن حضرت در محراب مسجد کوفه، پرداخته است». احتمالاً، این مطلب از کتاب «حماسه‌سرایان در ایران» نوشته‌ی دکتر ذبیح‌الله صفا گرفته شده است. اما ایشان در ادامه بیان می‌کند که حماسه‌ی باذل با مرگش به سال ۱۱۲۳ یا ۱۱۲۴ هـ. ق ناتمام ماند (صفا، ۱۳۷۴: ۳۷۶). در اصل، حمله‌ی حیدری باذل حدود بیست و هشت هزار بیت است، که از بعثت پیامبر اسلام تا پایان خلافت عثمان را در برمی‌گیرد و به دوران خلافت حضرت علی نمی‌رسد (استوری، ۱۳۶۲: ۸۴۳؛ گلچین معانی، ۱۳۶۶: ۱۳۱۳؛ آقابزرگ تهرانی ۱۴۰۸. ق: ۹۱ و منزوی، ۱۳۵۱: ۲۷۷۴ و ۲۷۷۵).

منظومه‌ی باذل با این بیت آغاز می‌شود:

به نام خداوند بسیار بخش

خردبخش و دین‌بخش و دیناربخش

و با این بیت به انجام می‌رسد:

بکن غور ز انصاف در این سخن

وز آن پس تو دانی بکن یا مکن

کار ناتمام باذل را شاعران دیگری، که عمدتاً از شبه قاره‌ی هندوستان بودند، دنبال کردند و تکمله‌هایی بر آن نوشتند، که از خلافت امام علی (ع) تا شهادت آن حضرت را در بر می‌گیرد. شیخ آقابزرگ تهرانی، احمد گلچین معانی، احمد منزوی، ذبیح‌الله صفا، استوری و ادب‌پژوهان دیگر معتقدند اولین کسی که بر حمله‌ی حیدری باذل تکمله سرود و آن را کامل کرد، میرزا ابوطالب فندرسکی است (همان منابع). در ادامه

بر تکمله ایران

حکیمه

نویسنده در این مقاله، حمله‌ی حیدری و تکمله‌های آن را، از لحاظ تاریخی و تقدیم و تاخر هر یک نسبت به هم، بررسی نموده و به یک اشتباه تاریخی در مورد غزوات حیدری میرزا ابوطالب فندرسکی نیز اشاره کرده است. یک تذکر هم برای اصلاح درس حمله‌ی حیدری (ادبیات فارسی سال دوم دبیرستان، بخش تاریخ ادبیات) داده شده است.

کسب دواژوها

حمله‌ی حیدری، باذل مشهدی، تکمله‌های حمله‌ی حیدری، نسخه‌های خطی، میرزا ابوطالب فندرسکی

عبدرضا عبداللهی کجوستکی
کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی،
و دبیر ناحیه ۲ شهرداری

راجع به صحت نداشتن آن صحبت خواهیم کرد. تکمله‌ی دوم از میرزا ارجمند آزاد کشمیری، متوفی به سال ۱۱۳۴ هـ. ق است، که پس از نظم «دل‌گشنامه» به تشویق و ترغیب فخرالدین محمدخان پسرعم باذل، تکمله‌ای بر حمله‌ی حیدری به نظم آورد و در سبب نظم کتاب گوید:

ندارد به باذل کسی همسری
من از دل‌گشا نامه‌ی خویشتن
ندارم ز دامان انصاف دست
خم افتاد در قامت خاص و عام
اشارت شد از خان گردون جناب
مدد جوی از حیدر نامدار

(گلچین معانی، ۱۳۴۶: ۳۱۶)

که نظمش بود حمله‌ی حیدری
زدم در جهان گرچه لاف سخن
که از حمله تا آن بسی فرق هست
که ماند این چنین حمله‌ای ناتمام
که نامش عیان است چون آفتاب...
به اتمام این حمله، همت گمار

تکمله‌ی سوم از محب علی‌خان حکمت است، که بنا به گفته‌ی هرمان اته (ص ۶۰) در سال ۱۱۴۳ هـ. ق آن را به انجام رسانید و چون تکمله‌ی دو شاعر سابق‌الذکر را نمی‌پسندید، با تعصب خاص شیعی خود، به تکمیل شعر باذل پرداخت و منظومه‌ای در وصف زندگانی و شجاعت‌های حضرت علی (ع) ساخت و آن را صولت حیدری نام نهاد (همان منبع).

تکمله‌ی چهارم از عبدالعلی‌خان احسن بنگالی است، که در سال ۱۱۴۴ هـ. ق تکمله‌ای دیگر را بر حمله‌ی حیدری باذل آغاز کرد و به سال ۱۱۵۱ به کار خود پایان داد. پس از اتمام این کتاب، شاه کوثر نامی، که به قصد زیارت نجف اشرف از بنگاله می‌گذشت، تکمله‌ی وی را دیده و پسندیده و آن را

جذبه‌ی حیدری نامیده است. نسخه‌ای از این کتاب، شامل هشت‌هزار بیت منضم به حمله‌ی حیدری باذل، که در ۱۲۰۲ هجری نوشته شد، در کتاب‌خانه‌ی شخصی آقای عبدالحسین بیات موجود است (همان منبع).

تکمله‌ی پنجم به نام **حربه‌ی حیدری** است از شخصی به نام **کرم علی بیگ**، متخلص به **کریم** یا **کرم**. وی کار باذل را در سال ۱۱۳۵ هـ. ق تکمیل کرده است. او درباره‌ی باذل گفته:

قبل از این که باذل منظومه خود را شروع کرده باشد، میرزا ابوطالب فندرسکی اثر خود را کامل نموده و به شاه سلیمان صفوی تقدیم کرده بود

به یک مصرع باذل خوش کلام
سخن مختصر کرده‌ام والسلام

(منزوی ۲، ۱۳۷۶: ۱۶۱۷)

تکمله‌ی دیگر از **سید پسند علی بلگرامی** (۱۱۸۳ ق.) است که آن را **تکمله‌ی حمله‌ی حیدری** نامیده‌اند. (استوری، ۱۳۶۲: ۸۴۴)

اما داستان تکمله‌ی **میرزا ابوطالب فندرسکی** از نوعی دیگر است. این شاعر و نویسنده‌ی پرکار عصر صفویه، منظومه‌ی خود را به نام **غزوات حیدری**، سال‌ها قبل از مرگ باذل و ناتمام ماندن کار او، سروده بود. زیرا در مقدمه‌ی منظومه‌ی خود، خطبه‌ی کتاب را به نام شاه سلیمان صفوی می‌نامد و آن را به او تقدیم می‌کند. ذیلاً ابیاتی از این خطبه‌ی ۲۴بیتی را می‌خوانید.

جهان پادشاه ثریا جناب
ثمین گهر درج صاحب قنوان
به آن سان که جستم ز تاریخ و فال
سپهر برین تخت و تاج آفتاب
سلیمان شهنشاه کشور ستان
به شاهی بماند صد و بیست
سال

که دوران گیتی ازو کام یافت
و می‌دانیم که این پادشاه صفوی از سال ۱۰۷۷ تا ۱۱۰۵ هـ. ق حکومت می‌کرده است. بنابراین، قبل از این که باذل منظومه خود را شروع کرده باشد، میرزا ابوطالب فندرسکی اثر خود را کامل نموده و به شاه سلیمان صفوی تقدیم کرده بود.

این منظومه، که حدود پنج هزار بیت دارد، از خلافت حضرت علی (ع) شروع می‌شود و با شهادت ایشان در مسجد کوفه پایان می‌پذیرد. در سال ۱۱۳۵ هـ. ق، شخصی به نام **نجف**، که ظاهراً از خادمان حرم علی (ع) در نجف اشرف بود، در فکر کامل کردن حمله‌ی حیدری ناتمام باذل بود که نسخه‌ای از منظومه‌ی ابوطالب میرفندرسکی به دستش می‌رسد و چون از لحاظ زمانی و تاریخی منظومه‌ی میرفندرسکی وقایع خلافت امام علی (ع)، یعنی اتفاقات بعد از مرگ خلیفه سوم، را بیان می‌کرد، نجف آن را به حمله‌ی حیدری باذل ملحق کرد و بعد

از آن تاریخ، همه‌ی این منظومه اولین تکمله‌ی حمله حیدری شناخته شد. نجف، حتی خطبه‌ی ابتدای کتاب را، که به نام شاه سلیمان صفوی بود، حذف کرد و چند بیت از خود به آن افزود، از جمله:

در بحر دانش محمد رفیع
به توفیق حق رتبه‌ی برتری
که بادش به محشر، محمد شفیع
چو او یافت از حمله‌ی حیدری...
به سال هزار و صد و سی و پنج
نجف یافت از غیب این طرفه گنج
کنون گوش دارید ای سامعان
نمودند ره رهروان یقین
پس از قتل عثمان به احیای دین

از نسخه‌های خطی مستقل (غیر الحاقی) اثر میرزا ابوطالب فندرسکی، دو نسخه شناخته شده است. یکی نسخه‌ی ۲۸۷۳ کتابخانه‌ی دانشگاه تهران و دیگری نسخه‌ی ۷۹۹۸ کتابخانه‌ی مجلس (که هر دو به نام **جذبه‌ی حیدری** معرفی شده‌اند). سایر نسخه‌ها به حمله‌ی حیدری باذل منضم و به تکمله‌ی منظومه‌ی باذل معرفی شده است. در بین تکمله‌های موجود از حمله‌ی حیدری، تکمله‌ی **نجف (میرفندرسکی)** و **آزاد کشمیری** بیش‌تر مورد استفاده قرار گرفت و نسخه‌های خطی موجود بیش‌تر شامل این دو تکمله‌اند (برای آگاهی بیش‌تر ر.ک. به استوری، ص ۸۴۴ تا ۸۴۶ و کاشفی، ۴۹ تا ۵۰).

در پایان، پیشنهاد می‌شود که مؤلفین کتاب ادبیات فارسی، تاریخ ادبیات این درس را به این شکل اصلاح نمایند: حمله‌ی حیدری باذل، منظومه‌ای است در شرح جنگ‌های پیامبر (ص) و حضرت علی (ع)، که تا پایان خلافت عثمان را در برمی‌گیرد و پس از مرگ باذل، کار ناتمام او را شاعران دیگری ادامه دادند و این حماسه را تا شهادت امام علی (ع) به پایان رساندند.

پژوهش

۱- نوه‌ی دختری میرزا ابوالقاسم فندرسکی حکیم و دانشمند هم‌عصر شاه عباس صفوی، فندرسک، دهستانی است از بخش رامیان شهرستان گرگان، که در شمال و مغرب رامیان است (فرهنگ معین).

منابع و مآخذ

۱- آقابزرگ طهرانی، محمد محسن، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ج ۷، اسماعیلیان، قم ۱۴۰۸. ق ۲ • استوری، ادبیات فارسی، بر مبنای تألیف استوری، ترجمه‌ی یوا. برگل، مترجمان: یحیی آری‌ن‌پور، سیروس ایزدی، کریم کشاورز، تحریر: احمد منزوی، ج ۲، تهران، مؤسسه‌ی مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲ • ۳- صفا، ذبیح‌الله، حماسه سرایی در ایران، ج ۶، تهران، فردوس، ۱۳۷۴ • ۴- کاشفی خوانساری، سید علی، حمله سرایی و حمله خوانی، ج ۲، تهران، حوا، ۱۳۸۶ • ۵- گلچین معانی، احمد، حماسه‌های دینی، فهرست کتب خطی کتابخانه‌ی آستان قدس رضوی، ج ۷، مشهد، ۱۳۴۶ • ۶- منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۴، تهران، مؤسسه‌ی فرهنگی منطقه‌ای، ۱۳۵۱ • ۷- فهرست‌واره‌ی کتاب‌های فارسی، ج ۳، چ ۱، تهران، انجمن آثار مفاخر، ۱۳۷۶ •